

KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI LOKALNEJ – ZASOBY KULTUROWE ZIEMI OSTROWSKIEJ

Rocznik Ostrowski 2025, nr 11, Ostrów Mazowiecka 2025, s. 221-226

www.ludziezpasja.org

Adam Czesław Dobroński

Wydarzenia oraz postaci kluczowe dla narracji tożsamościowej Ziemi Ostrowskiej. Część pierwsza¹

a. Określenie Ziemia Ostrowska – pisane wielką literą jako mały region, subregion – jest dość często stosowane, ale nie zostało precyzyjnie zdefiniowane². Z wielu przyczyn w okresie staropolskim, od około 1380 r. do końca bytu Rzeczypospolitej, istniała ziemia nurska – pisana małą literą jako jednostka administracyjna – jedna z dziesięciu w woj. mazowieckim. Liczyła aż 3650 km² powierzchni, sięgała do Narwi i obejmowała na zachodzie parafie: Jądów, Klembów, Wyszaków, a na wschodzie graniczyła z Wielkim Księstwem Litewskim, woj. trockim, a od 1513-1520 z woj. podlaskim. Miała w swym składzie trzy powiaty sądowe: Kamieniec (Mazowiecki, ob. Kamieńczyk) z terenami leżącymi na południu od rzeki Bug, Nur, Ostrowia (Ostrów). Powiat ostrowski, choć zrazu nieduży, bo mający ponad 500 km², ogarniał parafie: Jelonki, Lubotyń, Ostrowia, Wąsewo i część wsi z parafii: Czerwin, Goworowo, Szumowo. W okresie późniejszym dołączono do pow. ostrowskiego również miasto i parafię Brok. Przybywało też nowych parafii, dokonywano korekt granic administracyjnych.

Upadek Nura sprawił, że od 1775 r. sejmiki i sądy ziemskie odbywały się w Ostrowi, która już wcześniej stała się głównym miastem tej jednostki terytorialnej. Nie wprowadzono jednak oficjalnie nazwy ziemia ostrowska. Co gorsze, po III rozbiorze Rzeczypospolitej omawiane tereny zaborcy pruscy włączyli do pow. ostrołęckiego i taki stan utrzymał się w Księstwie Warszawskim od 1807 r. oraz w Królestwie Polskim od 1815 aż do 1866 r., kiedy władze carskie zadecydowały o utworzeniu guberni łomżyńskiej, a w niej pow. ostrowskiego. Był to powiat

¹ Skróc referatu, wygłoszonego 27 XI 2025 r. w Komorowie. W części 2 zamierzam opisać m.in. relikty tożsamościowe pozostałe po osadnictwie drobnej szlachty i ziemianstwie oraz powrócić do wydarzeń i ważnych postaci z XIX-XX w.

² Na planszach towarzyszących konferencji w Komorowie widniała i wersja Ostrowska Ziemia.

rozległy, liczący 1570 km², a należały do niego gminy: Brańszczyk, Długosiodło, Dmochy Glinki (z Czyżewem), Jasienica, Kamieńczyk Wielki (tu i Boguty), Komorowo (z Wąsewem), Nur, Orło (z Brokiem), Poręba, Szulborze Koty, Warchoły (z Andrzejewem), Zaręby Kościelne. Zarazem Andrzejewo, Brok, Czyżewo (Czyżew) i Nur straciły prawa miejskie stając się osadami (miasteczkami nadetatowymi).

Jeśli tak uformowany powiat traktować jako Ziemię Ostrowską, to nie obejmowała ona już Wyszkowa i Kamieńca (Kamieńczyka nad Bugiem), Czerwina i Goworowa. Jej granica południowa biegła wzdłuż Bugu od ujścia rzeki Nurzec pod Wyszków, a granica północna na krótkim odcinku dochodziła do Narwi. Część środkową ówczesnego pow. ostrowskiego wypełniała Puszcza Biała z miastami: Pułtusk, Wyszków (miasto nadetatowe w l. 1870-1919), Ostrów w narożach³. Przez cały okres zaborów, a także również w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej i po II wojnie światowej nie występowały już ziemie jako jednostki administracji terytorialnej. Rolę taką spełniały powiaty (obwody) obejmujące gminy, a w krótkim okresie czasu w PRL także gromady.

W dawnych wiekach na terenach traktowanych w tym referacie jako Ziemia Ostrowska wyróżnić można następujące cechy uwzględniane w narracji tożsamościowej: wyznaniowe, religijne, kościelne); puszczańskie; drobnoszlacheckie; ziemiańskie; miejskie i małomiasteczkowe.

- b. Wpływy wyznaniowe były powszechne i dominujące na badanym obszarze oraz na sąsiednich. Zaznaczyły się przede wszystkim we wsiach parafialnych, w których powstawały dobra kościelne (folwarki) zarządzane przez proboszczów. Szczególnie jednak silne były wpływy biskupów płockich w Broku, który stał się ich letnią rezydencją, a także centrum dużego klucza dóbr (ekonomii)⁴. Oprócz pięknej świątyni z poł. XVI w. w stylu późnego gotyku mazowieckiego⁵, wzniesiony został w Broku w latach 1617-1624 pałac zwany też zamkiem⁶, jedyny w Ziemi Ostrowskiej. Przebywali w nim hierarchowie płoccy i pułtuscy, między innymi biskupi – budowniczości dwóch wspomnianych obiektów: Samuel Maciejewski, Andrzej Nowakowski, Henryk Firlej, Andrzej Stanisław Załuski (kolejność chronologiczna) oraz ich gości. Do najznakomitszych gości należał Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595-1640), znany w Europie poeta barokowy i orator, doktor filozofii i teologii. W odzie „Pochwały Bugu” umieścił Sarbiewski zwrotkę: „Jak miło się wsłuchać w twój szelest i gwary! / O rzeki najczystsze, najzdrow-

³ Dokładniejszy opis w: A, Cz. Dobroński, *Refleksje o Ziemi Ostrowskiej...*, Ostrów Mazowiecka 2013.

⁴ Bogata literatura dotycząca dziejów Broku. Podstawa: *Brok i Puszcza Biała...*, red. naukowa J. Kazimierski, Ciechanów 1989. Najnowsze pozycje autorstwa: Jerzy Madzela, Jadwiga Sadowska.

⁵ Budowany od lat 40. XVI w. do ok. 1560 r., rozbudowywany w późniejszych wiekach, z cennym wyposażeniem i odkrytą w 1969 r. polichromią. „Perełka” wśród świątyń diecezji łomżyńskiej (ks. prof. W. Jemielity).

⁶ Niszczony od wojny północnej (częściowo odbudowany w 1716 r.), opuszczony i popadający w ruinę od lat 20. XIX w. (pożar w 1831 r.), rozebrany w 1910 r. Pozostały fragmenty wieży i fundamenty, nie powiódł się zamiar odbudowy w pocz. XXI w.

szel/ Bugu, i Narwi do pary!/ I w parze opłynię Mazowsze”⁷. Zasłużoną sławą cieszył się również jego przyjaciel bp Stanisław Łubieński (1574-1640), sekretarz królewski i koronny, podkanclerz koronny, historyk, archiwista, autor wielu dzieł.

Przy szlaku prowadzącym przez miasto Brok i dalej wzdłuż rzeki Brok w kierunku Rusi Białej oraz Litwy leżała między innymi wieś biskupia Wronie. W jej pobliżu bp płocki Andrzej Krzycki założył w 1528 r. miasto Andrzejów (Andrzejewo, przywilej króla Zygmunta Starego I). Założyciel w 1529 r. zyskał godność arcybiskupa gnieźnieńskiego i Prymasa Polski, a nowe obowiązki uniemożliwiły mu rozwinięcie Andrzejewa w duży ośrodek miejski. W 1798 r. Prusacy skonfiskowali dobra biskupów płockich, co definitywnie przesądziło o upadku miasteczka. Okazać się miało, że Andrzejewo wpisze się również w życiorys innego Prymasa Polski – Stefana kardynała Wyszyńskiego, o czym często wspominają autorzy innych referatów zamieszczonych w niniejszym tomie⁸.

Tożsamość religijna mocno nabrała wyrazistości także w Wąsewie za sprawą umieszczenia przed 1711 r. w tutejszym kościele NMP obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Pod koniec XVIII w. pisano o „Obrazie słynącym łaskami”, co sprawiło, że coraz liczniej przybywały do Wąsewa pielgrzymki wiernych, w tym i z Ostrowi. Dyskusyjnie natomiast przedstawia się kwestia sanktuarium w Prostyni. Dopiero w 1975 r., podczas likwidacji powiatów i tworzeniu nowych, tzw. małych województw, do gminy Małkinia Górna włączono Prostyni i Trebлінkę, leżące na południe od rzeki Bug. Obie wsie obecnie znajdują się w granicach gminy małkińskiej i pow. ostrowskiego, ale pozostały w składzie diecezji drohiczyńskiej. Uważam, że nie należy ich zaliczać do Ziemi Ostrowskiej. W poprzednich wiekach nie ciążyły pod względem kulturowym do Ostrowi, choć do miejscowego, znanego szeroko w Polsce sanktuarium Trójcy Przenajświętszej i św. Anny⁹ docierali pielgrzymi także z innych terenów nadbużańskich oraz mniej licznie z Ostrowi¹⁰.

Sanktuarium Matki Bożej Królowej Polskiej znajduje się ponadto w parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Nowej Osuchowej¹¹. W tym przypadku miejsce kultu znajduje się w gminie ostrowskiej i od dawna pozostawało w pow. ostrowskim. Bez wątplenia należy je więc omawiać wraz z Ziemią Ostrowską. Mimo, że aktualnie pozostaje w parafii Poręba, a wieś kościelną Poręba-Kocęby od 1 stycznia 1973 r. przeniesiono do gminy Brańszczyk i tym samym do pow. wyszkowskiego utworzonego 1 stycznia 1956 r. Podobnie postąpiono z dawną gminą Długosiodło. Obie gminy nie wróciły do pow. ostrowskiego po likwidacji woj. ostrołęckiego (1975-1978) i odtworzeniu powiatów. Notabene, zmian granic pow. ostrowskiego w latach

⁷ M. K. Sarbiewski, *Oda II Pochwała rzeki Bugu, poświęcona St. Łubieńskiemu*, tłum. L. Kondratowicz.

⁸ Patrz: *Andrzejewo. Gmina dwóch Prymasów Polski*, red. A.Cz. Dobroński, Andrzejewo 2010.

⁹ Widzenie św. Anny miało miejsce w 1510 r., a parafia powstała rok później. Wkrótce rozpoczął się ruch pielgrzymkowy. Odbudowany w 1954 r. kościół jest obecnie bazyliką mniejszą.

¹⁰ W Ostrowi przetrwała tradycja kupowania na straganach figurek kóz prostyńskich wypiekanych z ciasta.

¹¹ Objawienie miało miejsce w 1910 r. Obraz Matki Bożej Osuchowskiej został uznany za cudowny w 1992 r. Wieś leży w Puszczy Białej, osiedlono tu Kurpiów.

1956, 1973 i 1999 było więcej, a wprowadzono je bez pytania o zdanie władz lokalnych i bez sondowania opinii mieszkańców. Również bez zważania na przeszłość między innymi Ziemi Ostrowskiej. Do tych kwestii jeszcze powrócę, bo zdaję sobie sprawę, że mogą być one nie w pełni zrozumiałe dla czytelników.

Z braku miejsca tylko przykładowo podam jeszcze dawne, bardziej lokalne wyznaniowe przejawy tożsamości. Do Zaręb Kościelnych w 1761 r. przybyli ojcowie oraz bracia z Zakonu Reformatów i pełnili służbę do kasaty w 1866 r. Zadziwia, że w osadzie, w której wyznawcy mojżeszowi stanowili nawet 88% (1890 r.) istniały aż trzy świątynie katolickie. Było to możliwe dzięki ofiarności licznych, choć na ogół drobnych rodów szlacheckich i ziemiańskich¹². Lepiej znane są przykłady z Zuzeli, między innymi: kościół, liczne upamiętnienia i zabytki, pomnik Prymasa Tysiąclecia (1987 r.), Muzeum lat dziecięcych Prymasa – szkoła powszechna z lat 1908-1910. Z kolei przykłady katolickiej tożsamości Ostrowi zostały omówione w wydanym przed kilku miesiącami tomie jubileuszowym¹³. Wśród postaci godnych przypominania wymienić trzeba bpa Andrzeja Patrycego Nideckiego (1522-1587), humanisty cenionego w Europie, zaprzyjaźnionego z Janem Kochanowskim i Łukaszem Górnickim. W Ostrowi jako proboszcz zbudował nowy kościół i założył w 1566 r. Bractwo Literackie, do którego przystąpili przedstawiciele zacnych rodów: Jabłonowskich, Komorowskich, Prosińskich i Skłodowskich oraz rodzin mieszczańskich.

Tylko nikłe ślady materialne i opisy w księgach oraz monografiach poświadczają istnienie na obszarach Ziemi Ostrowskiej społeczności osadników niemieckich (protestanckich) m.in. w rejonach Długosiodła (Marianowo, b. Marienwill), Jasienicy i Szumowa (Paproć Duża, b. Gross Königshuld). Podobnie prawosławnych (cmentarz Cerkiewka koło Komorowa¹⁴). We wszystkich miastach i osadach Ziemi Ostrowskiej wyznawcy mojżeszowi budowali synagogi (bożnice) i domy modlitw, szkoły religijne, łaźnie (mykwy) inne budynki na potrzeby gmin wyznaniowych i stowarzyszeń dobroczynnych, urządzali cmentarze, rynki. Do dzisiejszych czasów pozostały na ogół tereny pocmentarne (w Ostrowi przewleka się ustawienie pomnika lub kamienia z tablicą na starym i nowym „kirkucie”) oraz niektóre kamienice lub stare domy, które powinny być chronione. Nie ma szlaku pamięci Żydów Ziemi Ostrowskiej, choćby folderu. Ukazało się natomiast tłumaczenie polskie Księgi pamięci gminy żydowskiej w Ostrowi Mazowieckiej¹⁵ i do kalendarza obchodów wprowadzono datę pierwszej na ziemiach polskich masowej egzekucji wyznawców mojżeszowych, przeprowadzonej przez okupantów niemieckich w dniu 11 listopada 1939 r.

¹² Zestawienia statystyczne i dane prasowe: A. Cz. Dobroński, Gmina Zaręby Kościelne [w:] tegoż, *Ziemia Ostrowska...*, s. 127-135.

¹³ *Znak wiary i polskości. Parafia i kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Ostrowi Mazowieckiej*, red. A. Mierzwiński, ks. J. Okuła, OM 2025. (130. rocznica konsekracji fary).

¹⁴ Cerkiew w Ostrowi została rozebrana na pocz. lat 30. XX w. – na tym miejscu stoi pomnik Ostrowskiej Nike, a w pobliżu pozostał przebudowany „Dom popa”. Była to nazwa używana powszechnie w mieście, może zamieszkiwał tam do 1915 r. proboszcz parafii prawosławnej lub mieściła się plebania.

¹⁵ Pod red. A. Reczki i M. Frąckiewicz, Łomża 2023.

- c. Odchodzi się od zapisu, że cała Puszcza Biała już w 1203 r. należała do biskupów płockich¹⁶. Najwięcej o jej dziejach wiemy z monografii pióra Marii Żywirskiej (1904-1980), urodzonej i spoczywającej snem wiecznym w Brańszczyku. Tam także znajduje się skansen puszczański imienia badaczki, natomiast jednym z późniejszych autorów publikacji o tym kompleksie zwanym też Biskupszczyzną był Wincenty Szydlik z Osuchowej¹⁷. Konieczne są nowe studia, kwerendy źródłowe, także publikacje popularno-naukowe z uwzględnieniem części ostrowskiej Puszczy Białej. Tereny te nie doczekały się ekspedycji naukowej i tomów prac zbiorowych, programów badawczych podobnych do przeprowadzonych nad Puszcą Zieloną. W Ostrowi zaś zanikła świadomość, że miasto to – mówiąc kolokwialnie – wzięło początek z puszczy. Od strony północnej (obecnie rejon ul. Wileńskiej) docierali tu osadnicy, którzy łączyli korzystanie z lasów z uprawą wykarczowanych lub wypalonych terenów. Natomiast od strony południowej początek osadnictwu dał dwór książęcy i przybysze docierający głównie z kierunku Różana. Ta wizja wymaga potwierdzenia poprzez badania archeologiczne.

Nie ulega wątpliwości, że biskupi płoccy prowadzili racjonalną gospodarkę leśną i ograniczali osadnictwo rolne. Okazuje się, że w okresie staropolskim odróżniano w Puszczy Białej społeczność chłopów pańszczyźnianych (wiejskich), stopniowo przenoszonych od połowy XVIII stulecia na status czynszowników od grup wolnych mieszkańców zatrudniających się przy robotach leśnych, smolarniach itp. Tych pierwszych nazywano Gociami, bo uprawiali tereny огоłocone, bezleśne, a tych drugich Kurpiami, też z pewnością od obuwia wyplatane go z lipowego łyka. Wydaje się, że najwcześniejsi osadnicy rolni mogli być rekrutowani spośród przybyszów ze wschodu, a Kurpie Puszczy Białej, to Mazowszanie opuszczający okoliczne miasteczka (tzw. ludzie luźni) lub uciekinierzy z dóbr szlacheckich i starostw książęcych (królewskich). W okresie zaboru rosyjskiego nasilono w puszczy wyrąb drzew, głównie sosen spławianych Bugiem, więc zwiększył się udział Kurpiów. Z kolei w ostatnich dziesięcioleciach XIX w., po uwłaszczeniu włościan w 1864 r., gdy wszyscy mieszkańcy byli już ludźmi wolnymi i samodzielni gospodarczo, pojawiła się nazwa łączna mieszkańców Gocie-Kurpie. W 1954 r. ten uproszczony (błędny) zapis upowszechnił Henryk Syska w tomiku *Obleciałem Kurpie-Gocie*¹⁸.

Puszcza Zielona (Kurpiowska, Zagajnica) zaludniła się silniej dopiero w okresie „potopu” i po przepędzeniu wojsk szwedzkich, czyli od pocz. 2. poł. XVII w. Natomiast skład mieszkańców w Puszczy Białej zmienił się znacznie później, bo po tak zwanej wojnie północnej i towarzyszących jej epidemiach. Bp Andrzej Stanisław Załuski chcąc przywrócić poprzedni stan gospodarstw zachęcił do przenoszenia się na tereny Biskupszczyzny Kurpiów Zielonych

¹⁶ Diecezja płocka powstała w 1075 r., natomiast przywilej (inwentarz posiadłości biskupich) Konrada Mazowieckiego rzekomo z 1203 r. uznano za sporządzony znacznie później. Może on jednak zawierać dane z i początku XIII w. (lata 20.-30.).

¹⁷ M. Żywirska, *Puszcza Biała, Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973; W. Szydlik, J. Puścian, *Puszcza Biała. Strony rodzinne*, Wyszków 2002. Ojca Wincentego wspierał w badaniach syn Robert.

¹⁸ Więcej na ten temat: A. Cz. Dobroński, *Czy istnieli Kurpie-Gocie?*, „Zeszyty Naukowe” Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, t. XXXV, Ostrołęka 2021, s. 11-22.

(Kurpików). Skorzystało z tej propozycji w latach 1730-1790 około trzysta rodzin z Puszczy Zielonej, w większości biednych i bardzo biednych. Wypełniły one między innymi wsie: Grabownica, Nagoszewo i Osuchowa oraz uzupełnili liczbę mieszkańców także Małkini Dolnej i Górnej oraz wiosek leżących w trójkącie Poręba – Brok – Ostrów. Przybysze wyróżniali się mową i ubiorami, jednak szybko wtapiali się w zasiedziałe społeczności, by poprawić swój stan materialny. Migracje prowadziły zatem do przemieszczania się Goci, Kurpiów Białych i Kurpi Zielonych. Wszyscy oni podlegali również wpływowi ze strony okolicznej drobnej szlachty i mieszkańców osad miejskich. W efekcie mieszkańcy Puszczy Białej w przeciwieństwie do Kurpików z Puszczy Zielonej zatracali swą tożsamość kulturową. Prof. Anna Kutrzeba-Pojnarowa stwierdziła autorytatywnie, że Puszcza Biała nie stała się obszarem wyizolowanym od innych regionów mazowieckich¹⁹.

I w tym przypadku potrzebne są badania z udziałem socjologów, antropologów, kulturoznawców. Przykładem do naśladownictwa mogą zaś być gwaroznawcy. Wstępnie przyjąć można, że Ostrów Mazowiecka również przyjmowała mieszkańców z terenów Puszczy Białej, którzy nie stworzyli tu jednak zwartych skupisk. W opinii ostrowiaków Kurpie postrzegani byli jako ludzie biedni, o kulturze bycia mniej atrakcyjnej niż w przypadku drobnej szlachty, a tym bardziej ziemiaństwa. Ci z Puszczy Białej nie wydali ze swego składu liderów, którzy mogliby promować puszczańskie wzorce kulturowe, nie stali się też bohaterami literatury, nie zostali uwiecznieni przez artystów, w tym malarzy. Wyjątek stanowią partyzanci i żołnierze biorący udział w walkach zbrojnych, zwłaszcza w okresie powstania styczniowego i dwóch wojen światowych. Przykładem najznakomitszym stał się Ludomir Benedyktowicz - powstaniec i malarz, poeta oraz szachista w jednej osobie. Nie był on jednak Kurpiem, poszedł do partii leśnej jako student Zakładu Leśnego w Feliksowie²⁰. W odróżnieniu od Ostrowi znacznie bliższe związki z Puszcza Białą miał i ma Brok, gdzie mieściła się administracja puszczańska, pensjonaty dla letników, binduga, a w latach 1860-1863 wspomniany powyżej zakład, zwany także Instytutem Leśnym. Założył go prof. Wojciech Bogumił Jastrzębowski (1799-1882), upamiętniony obeliskiem postawionym na rynku brokowskim). W Ziemi Ostrowskiej, ale już poza powiatem ostrowskim pozostają puszczańskie centra: Brańszczyk. Długosiodło, Poręba. W Ostrowi i okolicy w XIX-XX w. pracowały liczne tartaki²¹, udział w życiu miasta brali leśnicy, bogate tradycje ma miejscowe łowiectwo (koło Mykita).

¹⁹ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Zagadnienie regionu w etnografii polskiej a współczesne etnograficzne prace terenowe na obszarze północno-wschodniego Mazowsza* [w:] *Kurpie – Puszcza Zielona*, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 33.

²⁰ Liczne publikacje pióra L. Benedyktowicza i kilka jego biografii. Najbardziej dostępna: A. Okońska, *Paleta z mazowieckiej sosny*, t. I, II, Warszawa 1968.

²¹ Wytwarzały na pocz. XX w. i prąd elektryczny.